

КЪМ ОБЩАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ АНТИСЕМИТИЗЪМ (1879–1944): БЕЛЕЖКИ И СЪОБРАЖЕНИЯ

Николай Проданов

TO THE GENERAL CHARACTERISTICS OF BULGARIAN ANTISEMITISM (1879–1944): NOTES AND OBSERVATIONS

Nikolay Prodanov

1. **Въведение.** Целите на тази статия са ограничени в количествен аспект и скромни откъм научна аргументация. В нея бих искал да изкажа една хипотеза за естеството на българския антисемитизъм, без да полагам свръхусилия за нейното доказване (това обаче е възможно да се случи в бъдеще) и мимоходом да изразя своето становище по текста на книги, излезли във връзка със 70-годишнината от антиеврейската акция в България през 1943 г.

2. **Общата историографска постановка.** В последните години, и особено след отбелязването на 60-годишнината от антиеврейската акция, в България бяха публикувани немалко изследвания и публицистични материали, посветени на характеристиките на еврейския въпрос в страната¹. Както и би могло да се очаква, акцентът в тях е поставен върху анализа и оценката на антиеврейската кампания в България в годините на Втората световна война. В тези материали, както уместно отбелязва Надя Данова, „изцяло доминира настойчивата теза за „спасението“ на българските евреи”² от български фактори през годините на Втората световна война. Депортирането на евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и гр. Пирот се поставя на втори план, обикновено се разглежда като отделна операция на властите и се придружава почти задължително с размиш-

ления за особеностите на правния статус на българското управление в посочените територии. Тази теза е тясно свързана и с утвърждаването на образ на България като „страна без антисемитизъм“⁴³.

Другото виждане, което е формулирано според мен най-ясно от председателя на Организацията на евреите в България „Шалом“, гласи следното: „Депортирането на евреите от Беломорска Тракия, Вардарска Македония и град Пирот не среща съпротива сред местното население и общество. Отсъства острата обществена реакция на българското общество и категоричният протест на местните хора срещу депортацията на евреите... Вина за депортирането на евреите от тези територии има българското пронацистко правителство заедно с германските власти“⁴⁴.

Разбира се, има мнения, които гравитират към едно от двете основни становища, без напълно да се покриват с тях. Такъв е напр. междинният вариант, че преди приемането на Закона за защита на нацията през януари 1941 г., в България няма противоеврейски гонения⁵.

3. Работната хипотеза. Тя се опира най-вече на моите размишления във връзка с преподавателската ми работа и на творческите обсъждания на редица проблеми в рамките на водения от мен през последните години лекционен курс за съдбата на малцинствата в България в годините до 1944. Хипотезата е формулирана на основата на няколко предзададени условия:

а) Еврейският въпрос в България не бива да се разглежда извън общия контекст на отношението на българите и българската държава към малцинствата в страната;

б) Еврейският въпрос не трябва да се откъсва от общата логика на историческата съдба на българския народ (вкл. и на онези негови части, останали извън териториалните граници на страната) и българската държава;

в) Еврейският въпрос в България не се появява през 1940 г. и единственият ни шанс да достигнем до адекватно знание е да се опитаме да го обхванем в цялата му сложност и противоречивост във времето след 1879 г., без да забравяме и обстоятелството, че евреи живеят по българските земи и преди последно споменатата година⁶;

г) Еврейският въпрос не трябва да се разглежда встрани от общия ход на историческия процес извън България.

В рамките на относителна цялостност работната хипотеза съдържа следните няколко твърдения.

3.1. Схващането за някаква особена толерантност на българите към малцинствата в рамките на българската държава е лишено от основания.

Модерната българска държава се създава през 1879 г. като национална държава, като държава с доминиращ български православен етнически елемент. Това е исторически факт, който не може да има адекватна оценъчна характеристика от рода на добро/лошо. Независимо от евентуалните негативни оценки, този факт не губи историческата си реалност. Качеството на България като държава на българите-православни християни се появява обективно, тя не може да бъде друга, защото историческите условия не биха го позволили. Присъства и субективното желание на българите-православни християни да създадат именно такава държава, но това желание определено е на второ място по сила.

Изграждането на новата държава като държава на българите-православни християни неизбежно поражда напрежение между отделните етнически групи население на нейната територия. Членовете на „своята“ си група изглеждат близки, познати, безпроблемни, естествени. И обратното – „другите“ са проблемните и неразбираемите. Те внушават различни негативни настроения, вкл. понякога и страх.

На основата на споменатото напрежение се изгражда класическата схема: национална държава – ксенофобия – антисемитизъм. Не може да се очаква в една национална държава отношенията между мнозинството и малцинствата да са същите като вътре в мнозинството/малцинствата. Не можем и да очакваме от политическия елит на държавата, който едновременно е и политически елит на българите-православни християни⁷, да има еднакво отношение към мнозинството и към малцинствата. На небългарите и на неправославните определено се гледа като на „чужди“. При това двете характеристики на „отличие“ са сравнително равни по сила. На православните гърци, живеещи в България, се гледа общо взето по същия начин, по който се гледа на българите-мюсюлмани.

Наличието на диференцирани отношения между различните етноси и религии, живеещи на една територия, не е нито балкански, нито български феномен. Още древната гръко-римска култура има сериозна ксенофобска обаяненост, напр. в отношението към египтяните⁸. В тази плоскост на размишления, единственият, поддаващ се на рационален отговор, въпрос е за сравнително-историческата оценка на отношенията мнозинство/малцинства в конкретна държава и в конкретно историческо време. Като защитимо мнение в това отношение може да се лансира тезата, че в България след 1879 г. мнозинството проявява относителна толерантност⁹ спрямо малцинствата. Това мнение отчита отдавна формулираното мнение, че толерантността към „другия“ или нейната липса могат да се проявяват в различна степен на интензивност¹⁰. Освен това трябва да се отчита, че въпросната толерантност в различни исторически моменти е загърбвана или дори напълно забравяна.

3.2. Антисемитизъм в България след 1879 г. има, като обаче веднага трябва да се направи уточнение какво съдържание влагаме в това понятие. Според мен, ако под антисемитизъм разбираме онази съвкупност от отношения, схващания, чувства и настроения, която, образно казано, изпълва пространството между „относителната толерантност“¹¹ към евреите и отношението на мнозинството към „своите си“, то, разбира се, антисемитизъм в модерна България има още от нейното създаване.

Като цяло българите гледат на евреите като на други, различни, чужди. Този поглед обаче е далеко по-мек, отколкото към други малцинства. В отношението на българите към турци, цигани, гърци, власи, живеещи в страната, може да се забележи повече напрежение, отколкото спрямо евреите. Негативизмът към българите-мюсюлмани напр. е значително по-мащабен, отколкото към евреите. Вероятно единствено арменците в България се радват на по-топли отношения с българите, макар, че и при тях има определени проблеми.

Като цяло българският антисемитизъм е едно от баналните „разклонения“ на ксенофобските настроения, които в определени исторически моменти се усещат ясно в българското общество¹². Причините за тяхната поява са комплексни – освен посочените вече тук следва да се отчетат и: първоначалния недостиг на независима дър-

жавност в годините след Руско-турската война от 1877/78 г., разочарованието от действията на Великите сили около Берлинския конгрес, раздразнението от запазването на капитулационния режим, специфичната външнополитическа ситуация, свързана със Съединението, събитията около Балканските и Първата световна война и др. Тези ксенофобски настроения не са особено устойчиви, не обхващат мнозинството от хората и постепенно се размиват в типичните и значително по-устойчиви други български филства/фобства.

Конкретно при евреите има и някои други съществени елементи, които усложняват проблема – тяхното сравнително късно масово заселване на Балканите и религията им¹³. Евреите трудно се асимилират и този факт не може да не е предизвикателство към мнозинството в която и да било национална държава по света.

Що се отнася до конкретното съдържание на отношението на българите-мнозинство към евреите-малцинство, смятам, че засега то е най-адекватно интерпретирано от Николай Поппетров¹⁴.

3.3. Българският антисемитизъм няма завършен, цялостен и хомогенен вид. В България липсват специфични остри антиеврейски настроения, антисемитските лозунги се формират в една обща и недиференцирана ксенофобска среда и са в много голяма степен зависими от външни подтици и влияния. Българският антисемитизъм не е идеологически доктринален; дори може да се твърди, че той е предидеологически или псевдоидеологически; той обслужва в повечето случаи тясна конюктурност; той стои много ниско в интелектуалната йерархия и в повечето случаи се изчерпва с неразбирането и отдалечеността, прерастваща в страх и омраза към „другия”. На основата на този примитивен антисемитизъм в различните исторически моменти в България се надграждат конкретни допълнителни отношения, дължащи се на малко или много активно въздействие на външни за България фактори.

3.4. Българското обществено мнение твърде ясно дели евреите на „нашите си”, „българските” евреи и на „чуждите”, „външните” евреи. Това деление е по житейски естествено, защото никаква пропаганда не би могла да застави един нормално мислещ човек да започне да разсъждава и действа пряко личните си наблюдения. Никакви внушения и манипулации не биха могли да принудят напр. българите от селищата, в които реално живеят евреи, да за-

почнат да си мислят, че техния комшия-евреин, докато по съседски си приказва с тях, всъщност замисля как да нападне, отвлече детето-християнче и да изпълни своя кървав ритуал.

И в това отношение, мисля ще бъде полезно да се разкаже една любопитна история, бегло спомената в предговора на съставителите към наскоро публикувания том с материали от работата на VII състав на т.нар. Народен съд, осъдил някои от преките виновници за антиеврейската кампания в България¹⁵.

Историята е свързана с една типична за българското общество черта – специфичното, изпълнено с неприязън, отношение към частната собственост¹⁶. Това отношение е живо и днес, напр. във факта на конституционните ограничения върху правото на чужденци да притежават земя в България.

Малко хора знаят, че появата на такива ограничения е пряко свързана с българския антисемитизъм от края на XIX и началото на XX век. Още от времето, когато министър на вътрешните работи на България е ген. Леонид Соболев (5 юли 1882 – 16 април 1883) се появяват редица окръжни на Министерството на вътрешните работи, в които, без законово основание, се разпорежда да не се допускат „външни евреи“ да се заселват в страната и да не им се разрешава да закупуват земя. На границата между двата века тази ситуация се усложнява под влиянието на външни фактори.

В края на XIX и началото на XX в. две държави – близки съседи на България, остават единствените европейски страни, които продължават да провеждат открито дискриминационна политика спрямо евреите. Това са Русия и Румъния. В Руската империя, най-вече в Белорусия, Украйна и Крим, където са концентрирани повече евреи, в годините 1890-1907 стават стотици антиеврейски погроми, благодарение на които самата дума „погром“ влиза в много европейски езици. Загиват стотици евреи, както и немалко от редовете на погромджиите, причинени са огромни материални щети. Множество състоятелни руски евреи устремяват поглед към съседни страни с по-либерално законодателство, където биха могли да инвестират средствата си в закупуване на земя и създаване на крупни чифлици. Една от тези страни е България, в която особено благоприятни условия за създаване на едро земеделско стопанство има в Добруджа. И

руски евреи започват да пристигат в Североизточна България и да купуват земеделска земя.

Към 1902 г. местните фактори, които са недоволни от описания процес, вече започват да провеждат линия на пряко противодействие срещу него. То не може да бъде насочено диференцирано само срещу „чуждите евреи“. Затова ограничителните мерки визират всички чужди поданици. Основният и официален мотив за тези мерки е грижата за държавната сигурност – изказват се съмнения в лоялността на чуждите поданици към България при една евентуална криза в приграничния район.

През ноември 1902 г. народният представител от Добрич Арсениев предлага законопроект, с който се забранява на чужденци да придобиват право на собственост върху непокрити недвижими имоти в размер повече от 50 декара чрез покупко-продажба и по пътя на придобивната давност. Проектът не намира достатъчна подкрепа сред народните представители.

През 1904 г. обаче Народното събрание, чрез допълнение към Закона за селските общини, въвежда разрешителен режим относно заселването на чужди поданици на територията на българска община. Овластеният орган е съответният общински съвет, а чуждите поданици следва да са: неосъждани, да не се намират под следствие, да имат добро поведение, да имат занаят, от който да се прехранват и поне 500 лв. начален капитал. При второто четене на този проектозакон министърът на вътрешните работи дава следните конкретни обяснения в залата на Парламента – че от 3-4 години, т. е. ориентировъчно след 1900 г., главно по селата във Варненско и Бургаско започнали да се заселват много чужди евреи. Правителството им забранило по административен път да купуват земя, но този способ се оказал слабо ефикасен и затова се прибегва до законодателна промяна.

През 1906 г. в Народното събрание се внася нов законопроект, чрез който отново по пътя на изменение на Закона за селските общини, се забранява на чужди поданици да „купуват и владеят недвижими имоти по селата“. Тези, които вече имат такива, се задължават в течение на три години да приемат българско гражданство.

От споменатата година до днес, в българското законодателство почти непрекъснато присъстват разпоредби, които въвеждат ограни-

чения за притежаване на земя в страната от чужди граждани. Забраната чужденци да притежават земя в България започва в началото на ХХ век в плоскостта на една антиеврейска кампания, а в 1991 г. се видоизмени в „защитна антитурска” мярка.

И докато срещу „чуждите евреи” в споменатите години от началото на ХХ век се предприемат ограничителни мерки, срещу руския евреин Петър Габе, който е в Добруджа откъм 1884 г., дал е възможност да бъде опознат и приет за „наш евреин”, отношението е като цяло позитивно. Габе се изявява като експерт в земеделието, взема активно участие в обществения живот, пише в българските вестници и списания по икономически и стопански въпроси, като е особено остро настроен срещу лихварството¹⁷. На неговия опит в земеделието се гледа като на ценен национален капитал, а дъщеря му се утвърждава като една от най-уважаваните български поетеси.

3.5. Отношенията между активните фактори в антиеврейската кампания са сложни и противоречиви. В случилото се в България в годините на Втората световна война по отношение на евреите, могат да се идентифицират няколко сравнително автономни фактори. На първо място, това са двете групи евреи – тези, които живеят в „старите” български предели и тези от Македония, Тракия и от гр. Пирот. На следващо място са двете групи българи – тези от „старите” и съответно от „новите” предели. На трето място е управляващия български политически елит, а на четвърто – германците.

Вследствие на какви обстоятелства две в общи линии идентични операции – депортирането на евреите от „новите” предели и съответно на тези от „старите” завършват по различен начин? Мисля, че последните два от споменатите по-горе фактори в този анализ не са особено интересни. Българските управляващи и германците и в двата случая се държат практически еднакво. Кое е различното? Различното е силно диференцираното отношение на българите от „старите” предели спрямо „своите си” евреи и това на българите от „новите” земи спрямо „своите си” евреи.

Веднага трябва да се отбележи, че последното словосъчетание, поставено от мен в кавички, не е точно. Българите от „новите” предели не мислят за евреите от Македония, Тракия и Пирот като за „своите” евреи, най-вече защото двете общности са имали във вре-

мето, особено след Първата световна война, различна историческа съдба. Българите в тези краища са подложени от сръбското и гръцко правителство на терористична, насилническа и асимилаторска политика. Жертвата при тези условия са българите; те не получават от другите народности в Македония и Тракия подкрепа и утешение, дори напротив известни са редица случаи, в които представители на тези други народности са помагали на окупаторите или най-малкото са били привилигирована част от населението. По силата на каква историческа логика ние очакваме тогава от българите от „новите” предели да проявят масово съчувствие към обстоятелството, че в новите условия една от тези други народности се е превърнала в актуалната жертва?

Според мен, тук е и основната причина за различния изход от двете операции. Българите от „старите” предели заемат една като цяло активна позиция и по различни начини демонстрират несъгласието си с правителствената политика. Българите от „новите” краища демонстрират най-малкото пасивност, незаинтересованост от случващото се, безразличие, понякога активност в заграбването на еврейско имущество, значително по-висока, отколкото в „другата” България. Въпросът е имаме ли правото да ги виним за това им поведение?

В светлината на тези разсъждения е уместно да поставя и един друг голям въпрос, който е практически неизследван – какви са отношенията между малцинствата в модерната българска държава. В рамките на частични наблюдения, трябва да отбележа, че в годините след 1934, когато от България има масово изселване на турци, немалка част от посредниците, които уреждат документните формалности и изкупуването на недвижимите им имоти, и разбира се, печелят много добре от тази си дейност, са евреи.

3.6. Правно-административният статус на „новите земи” на Царството е различен от този на „старите”, но според мен, не бива прекомерно много да се акцентува върху посоченото обстоятелство и то да се разглежда като вид съставка от адвокатска пледоария. Така или иначе, операцията в „новите” предели е проведена от българската администрация, и то твърде усърдно и дисциплинирано, а евентуалният немски контрол върху нея е практически напълно отсъстващ.

3.7. Антиеврейското законодателство в България е противоконституционно. Чрез него се нарушават чл. 43, 57, 67, 68, 69 и почти всички разпоредби от Дял VI на основния закон (За личната неприкосновеност, за неприкосновеността на жилищата и кореспонденцията). Не мога да споделя едно наскоро изказано мнение, че Законът за възлагане на Министерския съвет да взема всички мерки за уреждането на еврейския въпрос и на свързаните с него въпроси от юни 1942 г., не нарушавал Конституцията¹⁸. Прехвърлянето на законодателни функции от Парламента на изпълнителната власт по силата на чл. 47 от основния закон може да стане само при кумулативното наличие на две условия – страната да е застрашена от външна или вътрешна опасност и ако Народното събрание не може да се свика. Дори да приемем, че първото условие е налице през лятото на 1942 г., пред свикването на Парламента в онзи исторически момент няма никакви пречки.

3.8. Българският политически елит не съумява да осъзнае докрай, че възрожденският идеал за обединяването на българите на Балканите в една държава след 1918 г. не само е понесъл силен удар, но и практически е станал невъзможен за реализация. Усилията на българските държавници след 1918 г. се насочват към поне частичното му осъществяване. Болезнено остро се осъзнава, че дори и това може да стане единствено по волята на някоя/някои от Великите сили. Законопроектът за защита на нацията се внася в Парламента на 7 октомври 1940 г., около месец след мирното възвръщане на Южна Добруджа към Царството. Напълно съм съгласен със становището, че това е „отплата“¹⁹ за германската помощ по отношение благоприятното за България решение на южнодобруджанския въпрос.

По-късно отплатата се разширява и по посока на реалното човешко пожертване. Най-вероятно в съзнанието на цар Борис III²⁰, Богдан Филев и Петър Габровски мотивът за изпращането на македонските и тракийски евреи в немските концлагери не е бил антисемитизъм, а необходимостта да се направи „човешки курбан“ в името на обединяването на българския народ. Разбира се, това е циничен, отчаян и авантюристичен ход, чиято оценка неизбежно влиза в рамките на древния въпрос за съотношението между целите и средствата

в политиката. Опасявам се, че на мястото на евреите от Македония, Тракия и Пирот, можеше да бъде всяко друго малцинство, чието унищожение се поискаше от фюрера и чието пожертване можеше да помогне за решаването на българския национален въпрос.

3.9. Обстоятелството, че действително срещу българските евреи са извършени престъпления, не превръща работата на Седмия състав на т. нар. Народен съд в легитимна. За съжаление в предговора на вече цитирания сборник с документи от работата на VII състав на т. нар. Народен съд, съставителите са стигнали твърде напред в защитата на т. нар. Народен съд именно като легитимен съдебен орган. Напр. формулирано е следното незащитимо твърдение – „в правно-процесуално отношение Народният съд е напълно издържан в юридическия дух на съществуващото тогава законодателство...”²¹

4. Заключение. Надявам се, че дискусиата по визирия деликатен за българското общество въпрос (както и по други, не по-малко деликатни) ще върви по посока на постигане на относителен консенсус. Дори и да не се достигне до такъв, дискусиата ще бъде полезна, защото определено ще намали терена за маневри на некомпетентните и предварително формулирани тези.

Историята за депортацията на българските евреи в годините на Втората световна война съдържа в себе си горчиви истини за трудното умение да се живее заедно с „другите”. Евреите от Македония, Тракия и Пирот загинаха, защото основното им качество в очите на немците беше етническата им принадлежност и защото в очите на българите те бяха „чужди” и „различни”. Евреите от „старите предели” оцеляха, защото българите ги бяха приели за част от себе си и защото (най-вероятно инстинктивно) разбираха, че бранейки тях, бранят себе си.

БЕЛЕЖКИ

¹ За такъв въпрос би могло да се говори в рамките на хронологическия период 1879 – края на 40-те години на XX в. След това, поради обстоятелството, че в България остават да живеят незначителен брой евреи, би могло да се приеме, че този въпрос престава да има обществена значимост.

² В това словосъчетание под „български евреи“ се имат предвид единствено тези от „старите предели“ на България, без евреите, живеещи в присъединените към България след окупирането на Югославия и Гърция през април – май 1941 г. земи.

³ **Данова, Н.** България и Холокоста: състояние на проучване на проблема и задачи, София, 14.01.2013, Librev, <http://www.librev.com/index.php/—/1917-2013-01-14-11-49-53>. За тезата, че в България няма антисемитизъм, а той е „внесен отвън“ между двете световни войни Вж. **Тошкова, В.** Фрагменти от историята на евреите в България. С., Дружество за дружба „България-Израел“, 1997.

⁴ **Бенвенисти, Максим.** Историята, която е могла да завърши зле. – *La Estreya*, 2013, №8, с. 5.

⁵ Такова твърдение намираме напр. в книгата на **Леа Коен** „Ти вярваш. 8 погледа върху Холокоста на Балканите“, издадена през есента на 2012 г. Авторката се е поддала на личната си обвързаност с проблема, поради което книгата е написана прекомерно емоционално и на места непремерено. Както отбелязва един от авторите, писал за произведението на Коен, то не е „историческа документалистика“, не е и „академична историографска полемика“. Не съм сигурен обаче дали мога да се съглася и с твърдението, че „книгата не е и прокурорска по назидателен тон моралистика“. Вж. **Милчаков, Я.** „Ти вярваш“ на Леа Коен. – http://liternet.bg/publish11/yani_milchakov/lea-koen.htm.

Отделни пасажии от книгата са издържани точно в прокурорски стил, напр. там, където се дават оценки за българската историческа наука. Авторката си позволява да тиражира някои недоказани и недоказуеми обвинителни тези като тази, че българската историческа наука страдала „и до днес от липса на интерес към детайла, към който грубото идеологизиране изпитвало по принцип презрение“ (с. 97–98) и че Софийският университет бил средище на националсоциализъм след 1941 г. (с. 108).

В същото време радетелката за внимание към историческия детайл изпада в конфузна ситуация, защото демонстрира в текста на книгата си грубо непознаване на редица азбучно известни исторически факти. Някои от тях са:

1. Коен си позволява откъснато от историческия контекст представяне (надявам се, предизвикано единствено от незнание) на българския войник Гюро Михайлов, наречен в книгата „чуждо превъплъщение на френския войник Никола Шовен“. Реалните обстоятелства около смъртта на Г. Михайлов са много далече от описаното от Коен (с. 143–44). Михайлов е редник от трета рота на Пловдивската дружина от състава на Източнорумелийската милиция (войската на автономната област Източна Румелия), заги-

нал по време на пожар при изпълнение на служебния си дълг на 25 декември 1880 г. За него и другите трима войници, загинали при пожара, Иван Вазов намира за необходимо да напише стихотворение. Явно обаче ценностните позиции на Леа Коен и на Вазов се разминават.

2. Коен твърди, че ген. Иван Маринов командвал българските окупационни военни части в Македония през Втората световна война (с. 79), което не е вярно. По това време в Македония е разположена V българска армия, в която влизат 15 и 17 пехотни дивизии и други военни части. Начело на армията последователно са генералите Никола Михов, Васил Бойдев, Константин Стоянов, Александър Попдимитров и Владимир Кецкаров. Само те могат да бъдат наречени, и то от определена идеологическа гледна точка, ”командващи българските окупационни части в Македония”. Ген.-майор Иван Маринов е само командир на 15-та пехотна дивизия (18 юни 1942 – 3 септември 1944), влизаща в състава на V армия.

3. На два пъти Коен споменава жандармерията като орган за насилие по време на антиеврейската акция (с. 74, 88). Това твърдение е невярно, защото Държавната жандармерия е създадена в Царство България чак на 19 февруари 1944 г.

4. Авторката явно не знае, че гр. Тетово никога не влиза в района на управление на българската администрация (с. 111), а е включен в италианската окупационна зона в Македония.

5. Коен твърди, че конференцията във Ванзее, на която се дават указания за „окончателното решение на еврейския въпрос”, е свикана от Адолф Айхман с участието на Райнхард Хайдрих, шеф на Гестапо и заместник на Химлер (с. 65). Съвещанието всъщност е свикано от самия Райнхард Хайдрих, който никога не е бил началник на Гестапо и заместник на Химлер. По това време Хайдрих е началник на Главното управление за имперска безопасност (нем. Reichssicherheitshauptamt, RSHA). Гестапо (нем. Gestapo; сокращение от нем. Geheime Staatspolizei) – тайната държавна полиция на Третия Райх в годините 1933 – 1945 г. е част от RSHA (IV управление) и се ръководи от групенфюрера от СС и генерал-лейтенант от полицията Хайнрих Мюлер. Рейхсфюрерът на СС Хайнрих Химлер никога не е имал формални заместници.

6. Леа Коен уверено заявява, че писмата на Светия Синод до министър-председателя Богдан Филев от 22 септември и 26 декември 1942 г. „съдържат патетични редове, които никой друг освен светите отци не е отправил в защита на евреите” (с. 213). Тези думи на авторката показват не друго, а нейната неосведоменост. Нима не са патетични думите на Стоян Костурков, най-изявения лидер на Радикалдемократическата партия, които

той отправя до цар Борис III в писмо от 20 март 1943 г., че случващото се с българските евреи е „варварщина” и че „историята не ще ни прости, а ще ниzakлейми като жестоки варвари” [заради преследванията на евреите]. Вж. ЦДА, ф. 250Б (Георги Драгиев), оп. 1, а. е. 47, л. 13.

Предвид тези бележки, а и много други, които не могат да бъдат разгледани тук, похвалата, изказана от по-горе цитирания проф. д-р Яни Милчаков за качествата на книгата на Коен, напр., че тя “съдържа внушителен, автентичен, при това – новооткрит в различни архивни фондове материал, какъвто би мечтал да намери, публикува и тълкува не един професионален историк» е недокрай премерена.

⁶ За времето на Възраждането Вж. **Тодорова, Олга**. Евреите в българската словестност от началото на XIX век до Освобождението. – *La Estreya*, 2013, №8; **Бонева, В.** Четвърто „Писмо върху евреите до народът”, Шумен, 30 август 1864. – *Култура*, бр. 33 от 25 август 2000.

⁷ Изключенията в това отношение са пренебрежимо малки.

⁸ **Герджикова, В.** „Безчовечните египтяни” – образът на чуждото в античността. – Сборник в памет на чл. кор. Веселин Бешевлиев. С., 2000, 38-47.

⁹ Понятието „относителна толерантност” употребявам в смисъла на казаното от Цветан Тодоров, който в увода на своята книга „Крехкостта на доброто“ – съчинение, посветено на спасяването на българските евреи, пише следното: „силната национална гордост не е отличителна черта на българите, както казах в началото, и може понякога да се съжالياва за това; но в случая сякаш е добре, че именно на тази слабост се дължи тяхната относителна толерантност към собствените им малцинства...”. Вж. **Tzvetan Todorov**. *La fragilité du bien. Le sauvetage des juifs bulgares. Textes commentés par Tzvetan Todorov*, Paris: Albin Michel, 1999, p.43.

¹⁰ **Накова, Ал.** Етническата толерантност в контекста на представите за „другия етнос”. – Годишник. Наука – образование – изкуство. Съюз на учените – Благоевград. Т. 2. Благоевград, 2008, с. 247.

¹¹ Или „пасивна толерантност” или „слаба толерантност”. Вж. **Тодоров, Хр.** Толерантност и признание – едно сложно отношение. – Известия на МГУ „Св. Иван Рилски”, 2005.

¹² В тази насока Румен Аврамов прозорливо прави сравнение между антигръцките гонения през 1906 г. и антиеврейската кампания през Втората световна война, но за съжаление не разширява размишленията си. Вж. **Аврамов, Р.** „Спасение” и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944 г. С., 2012, с. 35.

¹³ Вж. интересните разсъждения в тази насока на **Фотев, Г.** Другият етнос. С., 1994, с. 23.

¹⁴ **Поппетров, Н.** Българското общество и евреите (1879–1944): обща постановка. – В: Помощни исторически дисциплини Т. VII. Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. дин Валери Стоянов. С., 2011, 280–301.

¹⁵ **Тодоров, В., Н. Поппетров.** VII състав на Народния съд. Едно забравено документално свидетелство за антисемитизма в България през 1941–1944 г. С., 2013, с. 26.

¹⁶ **Prodanov, N.** Private Propety as Basic Value of the Democratic Society. Bilgarian Experience during the Time of the Tarnovo Constitution. – In: Remembrance in Time. V. I., Brasov, 2012, 301–304.

¹⁷ Тук следва да се припомни и историята около краткото депутатстване на Петър Габе. През 1894 г. той бива избран в Балчик за народен представител. След доклада на комисията по проверка на изборите в Народното събрание, неговият избор е касиран. Като мотиви за това се привеждат съмненията в идентичността на Петър Габе, който притежавал и друго име и законността на неговото българско поданство. В ситуацията по сложен начин са намесени антисемитски настроения и партийно-политически партизански практики.

¹⁸ **Колев, В.** „Да бъдеш евреин” в царството и в новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема. – La Estreya, 2013, № 8, с. 23.

¹⁹ **Пак там,** с. 19.

²⁰ Една от основните грешки на цар Борис III в годините преди и по време на Втората световна война е кадровият подбор на висшите чиновници. Богдан Филев е всичко друго, но не и подходяща фигура за премиер на малка страна във военно време. Той е прекомерно праволинеен, послушен и изпълнителен и явно не е усвоил основното за политика правило, че даването на обещания не означава непременно тяхното изпълнение. Да се изпълняват обещания, дадени по-рано пред нацисткото ръководство, точно когато Вермахта е разгромен при Сталинград е политическо късогледство. Един професионален политик и дипломат, като напр. Георги Къосеиванов, вероятно би се справил много по-добре с предизвикателствата на военното време.

²¹ **Тодоров, В., Н. Поппетров.** VII състав на Народния съд..., с. 32.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Р. „Спасение” и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944 г. С., 2012.

Бенвенисти, Максим. Историята, която е могла да завърши зле. – La Estreya, 2013, № 8.

Бонева, В. Четвърто „Писмо върху евреите до народът”, Шумен, 30 август 1864. – Култура, бр. 33 от 25 август 2000.

Герджикова, В. „Безчовечните египтяни” – образът на чуждото в античността. – Сборник в памет на чл. кор. Веселин Бешевлиев. С., 2000.

Данова, Н. България и Холокоста: състояние на проучване на проблема и задачи. – <http://www.librev.com/index.php/—/1917-2013-01-14-11-49-53>.

Кoen, Л. Ти вярваш. 8 погледа върху Холокоста на Балканите. С., 2012 г.

Колев, В. „Да бъдеш евреин” в царството и в новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема. – La Estreya, 2013, № 8.

Милчаков, Я. “Ти вярваш” на Леа Коен. – http://liternet.bg/publish11/yani_milchakov/lea-koen.htm.

Накова, Ал. Етническата толерантност в контекста на представите за „другия етнос”. – Годишник. Наука – образование – изкуство. Съюз на учените – Благоевград. Т. 2. Благоевград, 2008.

Поппетров, Н. Българското общество и евреите (1879–1944): обща постановка. – В: Помощни исторически дисциплини Т. VII. Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. дин Валери Стоянов. С., 2011.

Тодоров, В., Н. Поппетров. VII състав на Народния съд. Едно забравено документално свидетелство за антисемитизма в България през 1941–1944 г. С., 2013.

Тодоров, Хр. Толерантност и признание – едно сложно отношение. Известия на МГУ „Св. Иван Рилски”, 2005.

Тодорова, Олга. Евреите в българската словестност от началото на XIX век до Освобождението. – La Estreya, 2013, № 8.

Тошкова, В. Фрагменти от историята на евреите в България, С., 1997.

Фотев, Г. Другият етнос. С., 1994.

Prodanov, N. Private Propety as Basic Value of the Democratic Society. Bilgarian Experience during the Time of the Tarnovo Constitution. – In: Remembrance in Time. V. I., Brasov, 2012.

Tzvetan Todorov. La fragilité du bien. Le sauvetage des juifs bulgares. Textes commentés par Tzvetan Todorov, Paris: Albin Michel, 1999.